

ישראל ל' לוי

## מעמדם של חז"ל בחברה היהודית: הצעה לגישה חדשה

Stuart S. Miller, *Sages and Commoners in Late Antique Erez Israel: A Philological Inquiry into Local Traditions in Talmud Yerushalmi* (Texts and Studies in Ancient Judaism, 111), Tübingen: Mohr Siebeck, 2006, 554 pp.

ספרו של סטוארט מילר הוא כרך מונומנטלי שבמרכזו תזה מעניינת ומקורית. המחבר מציע דרך ביניים במחלוקת הקיימת במחקר זה שני דורות המחלוקת על מעמדם וסמכותם של חז"ל בחברה היהודית בארץ-ישראל ב־600 השנים שלאחר חורבן בית המקדש, תקופה המכונה במחקר לחלופין תקופת המשנה והתלמוד, שלהי העת העתיקה (Late Antiquity) או התקופה הרומית-ביזנטית.

חוקרים כגון גדליה אלון, שאול ליברמן, אפרים אלימלך אורבך ושמואל ספראי – ולמעשה מרבית ההיסטוריונים הישראלים עד היום – הניחו שהחכמים רובם ככולם עמדו במרכז החברה במאות אלו, קבעו את נורמות העם בפסיקותיהם

ועיצבו את האמונות ואת דפוסי החיים בתחום הדתי, הקהילתי, החברתי ואף הפוליטי. כפועל יוצא של תפיסה זו נתנו חוקרים אלה אמון במידה זו או אחרת במקורות חז"ל בכל הקשור למעמד החכמים בחברה ולמתרחש ביניהם.

מאמצע המאה העשרים התגבשה גישה נגדית, המצמצמת את מעמדם וסמכותם של חז"ל בתקופה זו. ארווין ר' גודינף ומורטון סמית היו חלוצים בנקיטת עמדה זו, ובדור האחרון דבקו בה רבים וביססו גישה זו על ממצאים ארכאולוגיים ועל קריאה קפדנית וביקורתית של החומר הספרותי, לרבות מקורות חז"ל. רוב החוקרים המובילים בעולם כיום בחקר תולדות עם ישראל אימצו בדרך כלשהי גישה זו.

מילר טוען שהמציאות בתקופה הנדונה הייתה מורכבת יותר מהשאלה הפשוטה אם חז"ל היו דומיננטיים אם לאו, ומנסה לחפש דרך ביניים בסוגיה זו. הוא בוחן מונחים המציינים קבוצות שפעלו אז בחברה ומבקש לקבוע מה הייתה זיקתן לחכמים. מילר פורש לפני הקורא את כל המקורות העוסקים באותן הקבוצות, מנתח אותם בקפדנות ומנסה להסיק מסקנות היסטוריות. כוונתו להראות שמרבית הקבוצות האלו, פרט לכמה קבוצות או מקרים יוצאי דופן, היו קשורות לחז"ל במידה זו או אחרת.

משנתו של מילר מבוססת בעיקר על כינוייהן של שלוש הקבוצות שפעלו לצד החכמים – ציפוראיי, טיבראי ודרומאיי. בדיונו על קבוצת הציפוראיי, המתועדת יותר מהקבוצות האחרות,

אלו ציין דיקוק על לבך על לבכם עטב נשך ואבותם מזה הבג פתיל אתכם מארץ ר' זנינא בשם ר' אחא אשר נשבע ה' רבי טמאל בר זנינא בשם ר' השעיא יוצר אור ובורא חושך ודלא יצר יוצר אור ובורא נגה ר' חגי בשם ר' אבא בר זבדא שם טרו לך דלא יצר שם ודלו לך רבי לך רבי אבירא דחפ' בשם ר' לוי בר ססי צר' להניו למען תזכרו ר' יונה בשם רב חסדא צר' להניו כי לעולם חסדו הנא אין מעביר' לפי התיבה לא חפצין הא ביטין ולא שבעת' פני שחן עוש' חזון חזון ועינין אאין אם זהו לשונן ערוך מותר' פוס' הקרא למפרע לא יצא ר' יונה אב' תנא רב טמון בר ארא ר' יוס' אומר

נוסף על קבוצות אלו מילר דן במונחים שבאמצעותם ניתן אולי לקבוע את מעמדם של חז"ל ואת יחסם לסביבתם: הורי, מפקד, דרש, הנהיג, כרו ועוד.<sup>1</sup> הדיון הפרטני, הנפרש על קרוב לתשעים עמודים, מסתכם במסקנות מוצקות מעטות בלבד: 'כמובן יש מידה של סיכון בכל ניסיון לקבוע את ההקשר ההיסטורי המדויק של אמירות הפותחות במילים דרש, הורי, מפקד ומונחים דומים. יש לזכור שמה שניתן לשחזר הוא לכל היותר היעד המיוחל, וזאת עקב הבעיה הסבוכה אם עוסקים בנרטיב ספרותי ולא בחומר היסטורי' (עמ' 264).

בין הקבוצות שצינו לעיל היו כאמור שנמנו עם כלל העם, מה שמילר מכנה *commoners*, דוגמת עם הארץ, או הכינויים הכלליים לבני מקום מסוים.<sup>2</sup> חלק מהמסורות אכן עוסקות בקבוצות שלא היה להן קשר מיוחד לחז"ל, אולם מילר טוען כי ברוב המקרים היה קשר כלשהו – אם מזדמן ואם הדוק וקבוע. לדעת מילר בחלק ניכר מן המסורות על ציפוראיי, טיבראי ודרומאיי ובחלק מן המסורות על הקבוצות האחרות הנזכרות לעיל אכן מדובר בקבוצות שהיו קשורות לחוגי חז"ל.

ההבחנה בין רמות קשר שונות עם חז"ל חשובה למילר לא רק כדי לאשש את טענתו בדבר מורכבותה של החברה היהודית דאז, אלא גם על מנת לסייע בידו בהגדרת המערכות השונות ששירתו את החכמים, ושקידמו את השפעתם על סביבתם. מילר מתארך את התגבשותן ועיקר פעילותן של קבוצות אלו מאמצע המאה השלישית

מילר מבחין בין שלוש רמות של קשר עם חז"ל, חלוקה שמלווה את דיוניו בספר כולו: (1) תושבי המקום שלא היה להם קשר עם החכמים, ושלתים היה יחסם לחכמים מתוח ועיון; (2) אנשים שהייתה להם זיקה מזדמנת ולא קבועה לחכמים; (3) אנשים שהיו קשורים היטב לחכמים ולעולמם, במיוחד בענייני הלכה. אשר לציפוראיי, הקשר שלהם עם ר' חנינה בר חמא, שחי במחצית הראשונה של המאה השלישית, היה הדוק במיוחד. מתוך שמונה-עשר המקורות המזכירים ציפוראיי, שמונה עוסקים בענייני הלכה, ורובם קשורים בחכם זה. אולם בשני מקורות משתקפת עיונות של הציפוראיי כלפי ר' חנינה; ארבעה מקורות משתמשים בכינוי זה לציון תושבי העיר באופן כללי; ובארבעה לא ניתן לזהות או לסווג מי הם הציפוראיי.

לאחר עיון בכינוייהן של שתי הקבוצות האחרות, טיבראי ודרומאיי, הנזכרים במקורות ספורים בלבד, פונה מילר לקבוצות נוספות הנזכרות במקורות חז"ל – ביישני או בישני (אנשי בית שאן), מוגדלאי (אנשי מגדל), צנבראי (אנשי צנבר), חיפנין (אנשי חיפה), טיבעונין (אנשי טבעון), צוראי (אנשי צור), קפדוקאי דציפורין (אנשי קפדוקיה הגרים בציפורי), בני מגדל, בני גדר, בני קרתא, בני חמתא, אנשי יריחו, אנשי ירושלים, עם הארץ, וכן חבוראי, רבנן דקיסרין, אילין דבי רבי ינאי, רבנן, רבותינו, ומה שמילר מכנה 'רבני הכפרים'. הוא מנסה לעמוד על אופייה של כל קבוצה ועל מידת הקשר שלה עם חז"ל.

קטע מן הירושלמי חזן בהגייטם הקלוקלת של אנשי חיפה, בית שאן וטבעון, המחליפים בין אותיות – דבר שאינו ראוי לשליחי ציבור בתפילה: 'תנא אין מעבירין] לפני התיבה לא חיפנין ולא בישנין ולא טיבעונין] מפני שהן עושין] היתה חיתין ועינין אאין אם היה לשונן ערוך מותר' (ירושלמי, ברכות ד ע"ד, דפוס ווינציא 1523)

1 כבר נקטתי שיטה כזאת לפני למעלה מעשור; ראו: י"ל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 85-89.  
2 אשר לציבור המכונה *commoners*, מילר אינו מתייחס לחומר שלא יצא מבית מדרשם של חז"ל. האם יש עדויות לקבוצות כאלה, ואם כן מה משמעותן? האם נתונים אלה מאשרים או סותרים את עדות חז"ל?

תאורטית-הלכתית (כפי שסבר מילר), או שמא היו סתם בני המקום שהתייעצו עמו בסוגיה זו? והאם היה קשר קודם כלשהו בינם לבין החכמים (עמ' 146-148)? שאלות כאלה חוזרות שוב ושוב בדיוניו של מילר, וכאמור יש לו האומץ להעלות את ספקותיו והתלבטיותיו בנדון.

ב. מילר מזכיר פעמים רבות שבמקורות חז"ל משתקפת נקודת מבטם שלהם, כלומר כיצד הבינו הם מציאות מסוימת או הגיבו עליה:

אכן יוכח כי ראיית החכמים את מי שאינם חכמים ('כלל העם' [commoners] במינוח שלנו), וכיניהם גם מי שמחוץ למשקי הבית ובחוגים שלהם, לרבות עמי הארץ ואחרים, מניחה כמובנת מאליה מודעות כללית ושמירת מסורות מן המקרא אשר סוגלו ויושמו למצבים משתנים, אם כי לא תמיד בדרכים שהיו מקובלות על החכמים. ככל שתפיסה חז"לית זו משקפת צד אחד בלבד [ההדגשה שלי], היא לא הייתה מתקבלת על הדעת כלל וכלל לולא הייתה מעוגנת במציאות של 'יהדות הכלל המורכבת' [complex common Judaism] המתוארת כאן (עמ' 28).

ג. נוסף על המגמתיות של החכמים בכל דור כמה שנוגע למציאות שבה חיו, לרבות הקשר שלהם לאחרים ויחסם אליהם, אין ספק שאופי המקור הראשי – הירושלמי – השפיע על תוצאות הבדיקה.<sup>4</sup> מילר מודע לבעיה שעורכי הירושלמי בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית ניסחו, ערכו ושימרו מקורות הממחישים את תפיסתם וראייתם, ובלשונו: 'לעורכי הירושלמי היה ללא ספק תפקיד ראשי בהפצת ענייני החכמים בקרב הקהילה הרחבה יותר' (עמ' 247). עובדה זו מרכזית ומכרעת לענייני. הזיקה בין קבוצות אלה ובין חז"ל למשל ניכרת לדעת מילר בניסוחים

ועד סוף המאה הרביעית, היינו עד סוף התקופה האמוראית (עמ' 422-426). החכמים עצמם לדעת מילר היו מעטים במספר והתרכזו בדרך כלל בענייניהם, אולם הודות לקבוצות הנזכרות הם הצליחו להניח תשתית לחדירת השפעתם לעם כולו במהלך הדורות: 'הצדק עם אלה הסבורים שתחומי ההתעניינות וההשפעה של חכמי הספרות התלמודית התמקדו בעיסוקיהם הפנימיים, אם כי דרכי הפעולה הפנימיות של המערכת הרחבה יותר סיפקו לחכמים סדר יום תכליתי ומגנון שטיפח צמיחה והרחבה' (עמ' 460). הרעיון המעניין הזה בדבר הקשר בין חז"ל המתבודדים ל'חסידיהם' המפיצים את תורתם לא זכה לדיון או להסבר מעמיק בספר. האם חז"ל הקימו מערכות אלה? האם היוזמה הייתה בידי אחרים, ואם כן כיצד ומדוע תמכו בהם החכמים?

ספרו של מילר הוא אוצר בלום של מידע, משופע בניתוחי מקורות, בהערות ארוכות הכוללות הפניות רבות, וכן בדיונים מורכבים, ויש בו גם ביבליוגרפיה עשירה ומעורבנת וכמה נספחים חשובים ומעניינים. אולם המשימה שנטל עליו מילר אינה קלה, ויש לזקוף לזכותו מידה לא מבוטלת של כנות ויושר. במהלך דיוניו הוא מתלבט באשר לזהותן של הקבוצות השונות ולקשריהן עם חז"ל, הוא חושף לפני הקורא את שיקוליו והיסוסיו, ומזמין אותו להיות שותף לתהליך הסקת מסקנותיו. כאמור האתגרים והבעיות העומדים בדרכו אינם פשוטים, ואזכיר שלושה מן הבולטים ביותר:

א. בשל אופיים הלקוני והמקוטע של האזכורים בירושלמי – המקור העיקרי שממנו שואב מילר את נתוניו – קשה ביותר לקבוע את הזיקה המדויקת של קבוצה זו או אחרת לחז"ל. למשל האם הביישנאי ששאלו את ר' אימי על השימוש החוזר באבני בית כנסת לבניית בית כנסת אחר<sup>3</sup> היו קשורים לחכם זה והתדיינו עמו בשאלה

3 ירושלמי, מגילה ג, א (עג ע"ד).

4 אני מבדיל כאן בין מגמתיות החכמים בדורם – בהנחה שלפחות חלק מן המקורות אכן משקפים את המציאות ביניהם – לבין המגמתיות של עורכי הירושלמי עצמם.



'קתדרה דמושה'  
מבית הכנסת  
בכורזים, שאפשר  
שהייתה מקום מושב  
הדרשן בבית הכנסת

ואף הדוק (עמ' 299). ועל קביעה זו קמה ונופלת התזה הבסיסית שלו.

על אף הסתייגויות אלה, חיבורו המקיף והיסודי של מילר אכן מתמודד בדרך חדשה ומאתגרת עם אחת הבעיות המהותיות במחקר היום. בין אם נשתכנע ובין אם לאו, מילר מעלה רעיונות מעניינים וכיווני מחשבה חדשים שבוודאי יפרו ויגרו את המחלוקת האקדמית בנדון.

כגון 'אתון שאלין', המעיד על ריחוק, כנגד 'שאלון', המעיד על קרבה (עמ' 146-154).

מאחר שאנו תלויים במקורות ובפרספקטיבה של החכמים, קביעת מעמדם וסמכותם של חז"ל בחברה היהודית הארץ-ישראלית על פי מקורות אלה בעייתית ביותר. נוסף על כך לא ברור לאור השיקולים הנזכרים כיצד מילר קובע שרוב הקבוצות הללו היו קשורות לחז"ל קשר ממשי